

K otázce ženské práce

ALENA VODÁKOVÁ
Sociologický ústav ČSAV

To the question of women's work

Abstract: The purpose of this article is to reveal a deeper continuity and coherency in the transformation process of "women's work" that has been overlooked in the study of the problems of female employment. There are cultural patterns or types of women's activities that are related to their traditional social role and position that present an unnecessary obstacle in the pursuit of an accurate re-evaluation of the current gender divisions of labour. Specification of constants of "women's work" and an analysis of its image in relation to the position of women in modern society and their problems specially in present-day Czechoslovakia follows. In the final part of the paper the problem whether the investigation of the problem can be value-free is treated. Instead of the final discussion several methodological notes are added.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 4: 440-454)

Jedním z problémů "moderní doby", který nás provází zhruba od konce 18. století jako jedno ze sekundárních vyústění průmyslové revoluce a zároveň myšlenek Velké francouzské revoluce, je problém přehodnocení dělby práce a společenských rolí podle pohlaví. Není to jen otázka nároků masového zprůměrnění společnosti, které odvádí, strhuje pozornost i pracovní síly od domácnosti, drobné řemeslné a zemědělské výroby a zbavuje tyto tradiční ekonomické sféry jejich centrálního společenského významu, a otázka hledání nezávislejšího, svobodnějšího a v intencích moderního humanismu i důstojnějšího postavení ženy ve společnosti. Je to hlubší problém rozbíjení a transformace tradičních vzorů "mužského" a "ženského" chování i problém jeho nové komplementarity. Na jedné straně to může být chápáno jako rozpad "řádu" zakotveného v křesťanském kodexu, jako úpadek, krizový stav, na druhé straně jako historická šance, pokus o vytvoření vyváženějšího sociálního uspořádání bez jednosměrně kulturně zatížené dichotomizace sociálních rolí muže a ženy¹.

Ať již to chápeme tím nebo oním způsobem a bez ohledu na pádnost argumentací té či oné strany, faktem je, že proces transformace rolí pokračuje a zasahuje další a další společnosti, že dokonce difunduje i za hranice tzv. západní civilizace (spolu s jinými kulturními vzory a jejich přeměnami). Má svoje urychlení i retardace, svá národní specifika, místa a momenty nahromaděného napětí, místa

¹) Sociologie se daným problémem zabývá většinou v rovině sledování a hodnocení postavení ženy v jednotlivých sférách společenského života (rodina, vzdělávání, ekonomika, politika, náboženství atd.). Konjunktura prací tohoto typu vznikla v 60. letech (viz např. dále citované sborníky M. Guilbertové z r. 1966, M. Sokolowské z r. 1966, R. Patai z r. 1967 aj.). Teoretické studie širších sociokulturních souvislostí "ženského problému" se objevují spíše později, většinou se nacházejí na pomezí s kulturní antropologií, sociální filozofií a sociální historií a bývají poznamenány feministickým akcentem (viz např. [Jeneway 1971], [Reed 1975], [Millman, Kanter 1975], [Tuckman 1975], [Olsen 1978], [Gould 1980] aj.).

a momenty bezradnosti. Přexponování problému budí zpětné vlny jak ve smyslu jeho ignorace, tak ve smyslu návratů ke starým opuštěným modelům. Netřeba říkat, že takové období právě prožíváme v Československu. Začátkem 50. let jsme prošli zbrklou cestou k téměř úplné zaměstnanosti žen a k téměř úplné feminizaci některých hospodářských odvětví, a tím jsme "předhonili" všechny vyspělé kapitalistické státy. Tato cesta vycházela z potřeb extenzivního hospodaření, ale byla propojena se slogany o zrovnoprávnění ženy, s degradací role hospodyně, s výstavbou jeslí a mateřských školek a s přísliby rozvoje služeb pro domácnost. Došlo k jednostranné a jak se záhy ukázalo špatně zvládnuté akceleraci ženských emancipačních tendencí. Už v 60., ale zejména v 70. a 80. letech se projevila diskrepance mezi sliby a realitou, vystupňovalo se napětí mezi "dvojí rolí ženy", mezi růstem ženské vzdělanosti a stagnací jejího pracovního zařazení a projevily se další problémy, i bezradnost, únava a nechuť je řešit.

To vše jsme zdědili i s počínající vlnou volání po návratu ženy do domácnosti, k dětem. Teď se nacházíme v období poklesu zájmu o celý tento komplex problémů a zároveň v období vzrůstu nebezpečí jeho přílišných zjednodušení. Ale je třeba říci, že nemizí a že se nevyřeší automaticky přechodem na tržní hospodářství, ani přechodem na dobře fungující tržní hospodářství, a to prostě proto, že transformace ženské práce a ženské role není jen záležitostí chyb "reálného socialismu". Má složitější kulturně historické souvislosti a odehrává se tak trochu bez ohledu na politické přeměny, i když její způsoby, formy a tempo jsou jimi silně ovlivňovány. Tento proces má výrazné ekonomické vazby, které však nelze považovat za jediné determinanty. Ani sociální důsledky ovšem nejsou jednoduché a jednoznačné. Netýkají se pouze postavení žen, jejich profesionálního a občanského statutu, ale komplementárně reformují i roli muže, zasahují do fungování rodiny i společnosti. Tento nmohodimenzionální problém sahá ke kořenům společenské organizace, morálního kodexu a řádu.

Z hlediska sociologie, která se ženám a ženské práci věnuje trochu více až od 60. let tohoto století, jsou důležité dva aspekty tohoto problému. Na jedné straně jeho souvislost s rozpory ve vnímání místa práce jako takové a prací různého druhu v životě lidí, s vývojem postojů k práci, s tím, jak ona složitě ovlivňuje sociální postavení, status, prestiž jedinců i skupin různého pohlaví i celý sociální organismus. Na druhé straně je to otázka nedostatečné či přehnané míry adaptace žen na mužský model práce a vzory mužského chování vůbec, otázka podceňování či přeceňování kulturního ztvárnění biologické podstaty pohlavní diferenciacie a také špatného společenského zvládnutí rovnováhy ženské a mužské role. Z hlediska sociologie nelze také přehlížet, že v průběhu historie se vytvářel a přetvářel image ženské role, jehož součástí je i vykonávaná práce. Tento image má pevné záchytné body, těžko zničitelné konstanty a má i proměnlivé prvky. Rychlé demonstrativní změny většinou pouze budí dojem zásahu do roviny konstant, aniž jej skutečně provádějí. Důležitější jsou pozvolné změny, které jsou součástí komplexnějších kulturních procesů a které se často odehrávají spíše pod povrchem "převratných událostí". Za úvahu také stojí, zda vzhledem k dvojakému charakteru lidské populace a k roli mužů v naší kultuře nestudujeme vlastně proměny mužského image ženské role a práce, považujíc jej za image obecný, společenský,

nebo proměny ženského self-image, který se někdy přizpůsobuje mužským představám o ženách, někdy je vizí feministek o identitě mužských a ženských rolí i práce, případně o ženské dominanci v této sféře. Celý problém včetně této kulturní záludnosti lze ale studovat prizmatem střízlivé reflexe reálných událostí, historie i současného stavu. Tento článek se o to pokouší.

Historický exkurs

Otázka ženské práce je v mnohém ohledu ještě složitější než otázka práce jako takové. Specifikování činnosti jejím přiřazením ke společenské skupině skrývá nebezpečí implikace problémů vymezení této skupiny. Náš případ je však složitější, protože ženskou práci lze chápat buď jako ekvivalent pojmu zaměstnání žen, a v tomto smyslu zahrnuje pak otázka ženské práce prostě problémy zaměstnaných žen, anebo se lze pokusit o vymezení přes ideální typ. V této druhé souvislosti ženská práce není ta, kterou vykonávají ženy, ale ta, která odpovídá ženské roli, respektive typickému, standardizovanému chování ženy. Ostatní práce, které ženy také dělají, jsou pak logicky "mužské práce" a v rozpětí a napětí těchto dvou kategorií pak vzniká "otázka ženské práce". S vědomím spletnosti problému se pokusme přiblížit k ženské práci a její "otázce" nejdříve krátkým historickým exkursem.

Jedna z nejznámějších hypotéz o počátcích dělby mužské a ženské pracovní a společenské role vychází z toho, že na začátku našich kulturních dějin byla žena od posledních měsíců těhotenství po skončení kojení dítěte připoutána k příbytku a zároveň byly v tomto období velmi oslabeny její fyzické síly. Protože živobytí se převážně obstarávalo lovem a rybolovem, což byly činnosti fyzicky náročné, vykonávané často daleko od domova, a protože těhotenství žen na sebe většinou bezprostředně navazovala, oddělila se výrazně činnost muže od činnosti ženy. Muž vykonával práci fyzicky náročnou, většinou mimo domov, a byl to hlavní druh obživy rodiny, žena pečovala o děti, sbírala rostliny a plody, připravovala pokrm, případně se věnovala chovu malých zvířat, výrobě a údržbě oděvů a domácích potřeb. A tento soubor činností je považován za základ ženské práce propojený s ženskou sociální rolí i s její biologickou podstatou. Později se okruh ženských domácích prací poněkud rozvinul, ale ve srovnání s mužskou prací přímo napojenou na rozvoj techniky prodělal vlastně jen nepatrné změny.

Charakter prvotních ženských prací najdeme dnes nejen v její domácí sféře, ale i v jejím zaměstnání mimo domov, v její veřejné činnosti. Svědčí to pro existenci typicky ženské práce svázané s typickou rolí ženy. Možná je tomu tak proto, že jde o hypotézu počátku odvozenou z konce. V pozdějších, nám bližších a známějších dějinách tento čistý model dělby role a práce mezi pohlavími již nenajdeme, i když struktura rodinných rolí některých společenských skupin a etnik se mu velmi blíží. Hlavně však už nenajdeme dostatečně silné či koncentrované původní kulturně biologické podmínky. Faktem však je, že se hypotetická prvotní struktura ženských činností jeví jako velmi inertní a z hlediska dlouhodobé historie má vykonávání mužských prací ženami nouzový, dočasný, zástupný charakter.

Zmíněný klasický model dělby práce má různé varianty v rovině sociálních důsledků, dopadů na sociální organizaci nadrodinných společenství a na pozice

mužů a žen v nich. Převažuje představa o prapůvodním dominantním postavení muže vyplývajícím z jeho role hlavního živitele rodiny a z jeho role bojovníka a ochránce. Tato dominantní pozice se projevovala maximálními rozhodovacími pravomocemi, které postupně nabývaly podob "vyšších postů" v hierarchizované společenské organizaci, kterou si muž vytvořil podle svých představ. Ženy do věcí veřejných zasahovaly minimálně a i doma měly podřízené postavení vzhledem k muži - hlavě rodiny. Zpětně pak, přes toto rozdělení pozic, byla ženská práce hodnocena méně než práce mužská. K jejímu image přibyla nízká prestiž. Navíc se vyvinul fenomén "ženského mlčení", což je podle soudobých feministek jak projev paternalistického potlačení ženské individuality, tak výraz pasivní rezistence žen ([Olsen 1978] aj.). O tomto modelu platí totéž, co o předešlém: Je zkonstruován spíše zpětnou vazbou s použitím dnešní optiky nahlížení sociálních nerovností. Přinejmenším je sporná představa, že mužská a ženská pozice ve společnosti byla srovnávána a měřena v téže souřadnicové soustavě, a není jasné, jak ženy reflektovaly vlastní postavení, jak silnou kompenzační váhu měla mateřská role a také využívání relativního komfortu domova, které mužům bylo v té míře odepřeno.

Mezi alternativy patriarchálního statutového modelu patří představa matriarchátu, jak ji formuloval roku 1861 J. J. Bachoven, která se ale vrací v různých modifikacích v moderních feministických teoriích (viz např. [Reed 1975]). Tato představa vychází z priority ženské role a práce, vázané na význam reprodukčního procesu i na připoutanost k příbytku. Díky stálé přítomnosti mohla žena organizovat a vést i vznikající širší komunitu. Nestabilnímu, stále se vzdalujícímu muži s druhořadou rolí v reprodukčním procesu je přisouzena podřadná sociální pozice. Moderní antropologové ideu matriarchátu neakceptují, ale připouštějí vedle patriarchálního systému řadu jiných bez dominantní úlohy muže či otce.

Již dobře sledovatelnou dělbou práce a stabilizaci ženské role přináší aplikace židovského a později křesťanského náboženství na společenský život. V Desateru a v celé náboženské doktríně této kulturní linie je uzákoněno paternalistické uspořádání společnosti. To mohlo přinejmenším podpořit inertní strukturaci ženské role a práce. Imanentní součástí tohoto typu kultury je i to, že charakter práce není určujícím činitelem sociálního postavení, což vyplývá už z faktu původního nízkého hodnocení práce jako takové (byla považována za trest, za prvotní dědičný hřích), které koneckonců najdeme i v antickém Řecku a Římě. S tím souvisí i otázka, co všechno bylo považováno za práci a jak dalece byla práce spojována s obživou a výdělkem. Tuto otázku lze položit i již naznačeným způsobem: zda typické mužské a typické ženské činnosti, které měly odlišný charakter, odlišné vyústění a byly prováděny v odlišném prostředí, byly považovány za srovnatelné a zahrnutelné pod jeden pojem. Ortega y Gasset tvrdí, že to byla žena, kdo vymyslel práci, kdežto muž byl lovec, válečník, dobrodruh, a tedy

2) Z tohoto hlediska je sporné, zda nápis "domiseda - lanifica" neboli "doma sedící - vlnu předoucí", který Římané umísťovali na pomníky svých žen, byl skutečně tak velkou poctou, jak bývá uváděno.

nepracoval. Ke svým činnostem přistupoval jako ke sportu, ke hře a dělal je s potěšením. Tuto představu už ovšem nelze prolongovat do literárních společností, kde snad platí jen pro malou privilegovanou skupinu mužů. Nabízí se ale opačná představa, že některá typická ženská domácí činnost nemusí být reflektována jako práce, zejména opatrování dětí, vaření, některé osobní služby. Jestliže by práce pozbývala svého typického charakteru, když v ní převládají tvůrčí prvky nebo relaxační prvky nebo když není vykonávána z přinucení ani za odměnu, pak by se doména ženské ne-práce či metapráce ještě rozšířila a samozřejmě i zindividualizovala. Některé druhy domácích prací jsou přirovnatelné ke středověké řemeslné práci. Ta byla z větší části vázána na naturální směnu a byla chápána spíše jako životní náplň než výdělečná činnost. Navíc byla provozována v domácím nebo jemu velmi blízkém prostředí. Měla poměrně vysokou, i když specifickou prestiž [Gurevič 1978].

Je možné, že s úpadkem řemesel, s přechodem na průmyslovou velkovýrobu ztratil prestiž a přitažlivost celý jeden typ práce, a tím se mohla narušit i identifikace ženy s její tradiční rolí. Pro středověk byla charakteristická nízká míra individualizace myšlení i jednání a pevná zakotvenost jednotlivců v daném řádu. Nesporně to platilo i o ženách. Ženské emancipační hnutí je produktem moderní doby, je postavené na poněkud jiných hodnotách a spojené s poněkud jiným způsobem myšlení. Přímou vyprovokováno bylo zpřístupněním vzdělání a některých zaměstnání ženám při zachování jejich mužského modelu, postaveného na sociálních i biologických předpokladech a možnostech mužů, a obecným rozšířením osvícenských demokratických idejí. Výdělečná práce přinášela ženám nejen zvýšení životní úrovně rodiny, ale i ekonomickou nezávislost na mužích. Nezabývala se ale jejich původní rolí a nezaručovala jim stejné postavení v práci ani ve společnosti jako mužům. Tato situace v podstatě trvá dodnes, i když došlo k určitým ústupkům a změkčením ze strany mužů, respektive společnosti. Přirozeným efektem vykonávání stejného typu práce ve stejném prostředí bylo, že se ženy začaly s muži srovnávat, že objevily nové sociální potřeby včetně potřeby samostatného rozhodování o svém chování, zasahování do věcí veřejných, že se individualizovaly. Byl a je to ovšem pozvolný proces s mnoha peripetiemi, který se zcela oprávněně jeví jako proud anti-tradiční, bojující původní dělbu práce a rolí mezi pohlavími. Je přirozené, že nejen muži, ale i některé ženy jejich "kulturní instinkty" staví proti tomuto proudu. Dnes už ale nelze přehlížet, že se vytvořila jakási "ženská avantgarda" známá pod pojmem feministické hnutí, která akceptovala některé tradiční rysy mužského chování (agresivitu, bojovnost, tendenci rozhodovat ve věcech veřejných) a která začala provokovat "mlčící ženy", aby se identifikovaly jako zvláštní společenská skupina či vrstva a začaly se starat o své problémy, bouřit se proti diskriminaci. O projevech této diskriminace v profesní sféře a zároveň o nedostatečném hodnocení domácí práce psala již v roce 1789 Francouzka de Kéralio, v roce 1790 Američanka Sargent Murrayová, v roce 1792 Angličanka Mary Wollstonecraftová a v roce 1837 její krajanka

3) Evidentním se toto tvrzení stává, jestliže přijmeme hypotézu o diskontinuálním vývoji myšlení a vnímání světa, např. v intencích Foucaultovy teorie epistém, respektive archeologických vrstev (viz např. [Foucault 1987]).

Martineauová. I když zejména zpočátku bylo ženské hnutí většinou společnosti (nejen muži) přijímáno nevraživě, skepticky či posměšně a skutečně se mnohdy projevovalo (a dodnes projevuje) velmi exaltovanou formou, problémy, které od začátku řešilo, se týkají a jsou reflektovány stále větším počtem žen.

Došlo k souběhu dvou vzájemně se iniciujících procesů: nepřetržitému růstu zaměstnanosti žen, svázaného s potřebami fungování ekonomického systému i s nároky na vyšší životní úroveň žen a rodin, a překračování spektra ženského světa za hranice domácnosti a rodiny. A došlo k pozoruhodným převratným událostem: Zatímco ještě po první světové válce bylo zaměstnání poměrně spolehlivým identifikačním znakem příslušnosti ženy k nižší společenské vrstvě, dnes je známkou pokrokovosti a takto je chápáno hlavně ve středních vrstvách (už [Patai 1967]). Zatímco dříve byl vžitý předpoklad, že výše kvalifikované, náročné povolání nemůže vykonávat vdaná žena pečující zároveň o děti a domácnost (viz např. celibát učitelek), dnes je ponecháno vše na jejím rozhodnutí. Podíl žen na ekonomicky aktivním obyvatelstvu překračuje i v tradičních západních zemích s relativně kontinuálním kulturním vývojem 30 %, někde i 40 % [Čermáková, Hradecká, Navarová 1991: 12]. Všude existuje napětí vyplývající z paralelního plnění dvou vzájemně nepřizpůsobených rolí, i když je někdy zmírňováno úpravou pracovního režimu. Zevšeobecněl i požadavek participace mužů na domácích pracích, jejichž objem se většinou zmenšil (u nás ovšem dosahuje neuvěřitelných výšek, jak dokládá např. [Miková 1991: 158]).

Řada problémů, se kterými se potýkají ženy i společnost, respektive jejich přetrvávání, vyplývá z toho, že ženský emancipační proces, probíhající z velké části na bázi změny pracovních rolí, skutečně atakuje základy naší tradiční kulturní stavby. Z logiky dominance "mužské kultury" vyplývá, že muži jako její tvůrci, ale i ženy, které se s touto tradicí plně identifikují, přirozeně zauímají obranná postavení, i když často nedůsledně. Lze to také říci (hypostazovat) tak, že kultura sama se brání nebo že není schopna generovat sama ze sebe jiný fungující model. Obě tvrzení lze doložit konkrétními rozpory, momenty napětí, objevujícími se všude, kde se zintenzivní proces transformace ženské role a práce. Vezměme např. obecnou proklamaci otevřeného pracovního mobilitního prostoru pro ženu provázenou snahou o minimální feminizaci "vyšších postů", nebo zpřístupnění vzdělání ženám s apriorním předpokladem nedostatečného využívání jejich kvalifikace, také nižší oceňování jejich práce ospravedlňované sekundárním přínosem jejich výdělků pro domácnost, a konečně i tolerování jejich výpadků z pracovního procesu v důsledku těhotenství, nemocí dětí apod. bez snahy změnit režim jejich práce a defavorizaci celých národohospodářských odvětví sycených téměř výhradně ženskou pracovní silou atd.

V československých podmínkách se tyto rozpory vyjevily obzvláště příkře, protože rychlý růst zaměstnanosti žen byl provázen neperspektivní ekonomickou politikou (která například prohloubila "méněcennost" feminizovaných zaměstnání v lehkém průmyslu a ve službách), úpadkem demokratických principů (k němuž mimo jiné patřilo předstírání převratné pozitivní změny v postavení ženy) a vyloučením jakýchkoli náznaků feministického hnutí. Emancipace žen se chápala ve velmi zjednodušené, vulgárně materializující podobě jako jejich "nahnání" do

zaměstnání. Z pozice žen se to jevílo jako "tlak svobody" (možnost překročit bariéru domácnosti, získání nezávislosti na mužích, kontaktů s širší komunitou, vykonávání zajímavé nebo únikové práce atd.) i "tlak nesvobody" (potřeba ženského výdělku k zajištění existence rodiny nebo jejího slušnějšího životního standardu). Je pochopitelné, že v současné době je zdůrazňován, a to i samotnými ženami, ten druhý aspekt. Je ale velmi pravděpodobné, že při vynuceném odchodu žen ze zaměstnání vystoupí do popředí zase první faktor. U nás se v dohledné době předpokládá až třicetiprocentní nezaměstnanost žen [Čermáková, Navarová 1991: 212]. Pokud souběžně podstatně nevzrostou výdělky mužů, projeví se frustrace obou "tlaků". A je otázka, do jaké míry se uchová či prohloubí historický fenomén "ženského mlčení" a k jakým přepětím či vyrovnáním dojde, až se totalitním režimem zdeformovaný proces transformace ženské pracovní role ocitne naplno v soukolí mechanismu tržního hospodářství. Je tu samozřejmě vize drobných živností a hospodářství, která absorbují hodně ženské práce, přiblíží ji opět její tradiční podobě a propojí ji případně s rolí hospodyně. Je tu také vize zhodnocení sféry lehkého průmyslu, což ovšem může naopak přinést defeminizaci této sféry, stejně jako poněkud vzdálenější vize zkvalitnění a rozšíření zdravotních a sociálních služeb a výchovných a pedagogických institucí. Lze ale předpokládat a výzkumy ženské zaměstnanosti na celém světě to potvrzují ([Guilbert 1966], [Patai 1967] aj.), že tyto sféry i nadále budou koncentrovat většinu ženské pracovní síly. Zdá se totiž, že historický proces transformace ženské práce opravdu probíhá při zachování určitých konstant, inertních prvků, což se projevuje inklinací k určitým typům profesí, kterou společnost většinou dílem respektuje, dílem využívá a zneužívá.

Konstanty a image ženské práce

Sledováním historického vývoje i současného "stavu" ženské práce lze najít v čase i sociálním a geografickém prostoru opakující se rysy a souvislosti "ženské práce", které ji vymezují zejména v kontrastu k "mužské práci". Především je zjevné, že charakter ženské práce je daleko svázanější s celou sociální rolí ženy než charakter mužské práce s rolí muže a že její modus a rytmus daleko více koresponduje s prostředím (věcným i lidským). S tím souvisí řada specifíků, která mají své pozitivní i negativní stránky a v obou těchto polohách pak vstupují do zmiňovaného transformačního procesu, a to i prostřednictvím image, na jehož formování působí i dezinformace, lokální zájmy a společenské předsudky.

Mezi nejvýraznější rysy "ženské práce" patří bezprostřední a konkrétní vyústění, pokud možno zaměřené na hmotný objekt, spojené s krátkodobou perspektivou a s koncentrací pozornosti na detaily. Tyto rysy jsou přirozenou součástí domácích prací, péče o děti, některých ženských profesí a všech povolání, kde jde o služby lidem. Ztrácí se v sériové tovární výrobě, kde se proto cítí žena daleko odcizenější práci než muž (také citlivěji než muž vnímá zbytečnost, nesmyslnost některých úkonů a všímá si, když výrobek je nefunkční a nevkusný). Ztrácí se také v profesích založených na abstraktním myšlení a řešení globálních dlouhodobých problémů. Tam mají ženy menší uplatnění a méně k těmto povoláním také inklinují. Z psychologických výzkumů vyplývá, že nejde o deficit

intelektu, ale o spontánní preference (viz např. [Pospiszył 1978]). Do pracovního image ženy to ovšem vstupuje jako neschopnost abstraktního a koncepčního myšlení, vrozená indispozice stvrzovaná úslovím, že výjimky potvrzují pravidlo. Ženám se přiznává, že pracují pečlivě a trpělivě, ale je to spojeno s nedostatkem fantazie a nápadů. Opět lze říci, že psychologické výzkumy nepotvrdily deficit žen v tvůrčím myšlení. Na druhé straně je evidentní, že poněkud jiné hodnotové preference ženy související s její "druhou" či "první" rolí, s prolínáním času v zaměstnání a doma vedou k její nechuti účastnit se některých spíše prestižních, ale myšlenkově sterilních debat, k časté frustraci ze "zmarněného" pracovního času ústící do pasivity a rezignace.

Známým faktem také je, že žena je v pracovním prostředí méně průbojná, méně prosazuje svůj názor. Je to opět kulturně historicky zakotvený atribut, který souvisí s tím, že žena nebyla bojovnicí, ale uchovatelkou, ochránkyní hodnot. Tento rys, který má veliký společenský význam, se v konkurenčním pracovním prostředí jeví jako nevýhoda, bývá interpretován jako neschopnost nebo zneužívání přisvojování si ženských nápadů. Ve snaze vyrovnat se s touto kulturní indispozicí se ženy tím více orientují na jiné hodnoty než prosazení se v zaměstnání, nebo se snaží podle prastarého kulturního vzoru věnovat svou invenci "milovanému muži", eventuálně podle jiného prastarého vzoru se společensky, případně pracovní prosadit protekcí muže (v případě, že disponují "erotickým kapitálem"). Jen malá část žen se staví do opozice vůči hluboce zakořeněnému image ženy a přebírá vzor mužského expanzivního chování, což někdy dospívá do nadsazených, křečovitých poloh. Úspěšné a všeobecně přijatelné je nepatrné procento žen, které spojují a vyvažují všechny zmíněné přístupy, což je velmi náročný model chování. Faktem zůstává, že například u nás pouze kolem 6 % žen považuje za velmi důležité zastávat v práci vedoucí místo a zhruba dalším 15 % to stojí trochu za úvahu. Hodnota dosažení špičkového pracovního výkonu je vyšší: pro třetinu žen (a polovinu mužů) je velmi přitažlivá, pro další třetinu žen alespoň trochu [Mikrocensus 1984]. Obsazení vedoucích míst muži i na maximálně feminizovaných pracovištích svědčí o tom, že realita má v daném směru ještě ostřejší kontury než uvedená hodnotová orientace žen. Současné přeměny naší společnosti zatím tento problém spíš prohloubily, protože liberalizace odstranila předepsané či doporučené dodržování kvóty žen při obsazování vyšších míst (zejména politických funkcí) a reálně existující bariéry se tedy projevují výrazněji (viz [Čermáková, Navarová 1991]). Otevření prostoru větších možností pro ženy na tomto poli je asi dosti vzdálené, protože zavedení tvrdého principu pracovní konkurence jejich kulturní handicap "druhé role" a neprůbojnosti ("mlčení") ještě zvětší. Pozoruhodné je, že v demokraticky vyspělých západních státech někdy řeší tento problém rovněž kvótami přijímání žen na vedoucí místa a do intelektuálních povolání vůbec. Není to důkaz harmonického průběhu transformace pracovní role ženy, ale spíš důsledek tlaku feministického hnutí.

Zaměřenost na konkrétní objekt a snaha dotáhnout práci k viditelným a kvalitním výsledkům je pro řadu profesí, v nichž se dnes ženy uplatňují, vlastně velkou výhodou, ale ženy zčásti potlačují tyto své pracovní sklony pod vlivem zdeformovaného výkladu mužského vzoru práce a také celkového společenského

a pracovního klimatu. Paradoxně k původním idejím socialismu jeho reálná podoba implikovala celkovou odtrženost metod od cílů, práce od jejích výsledků, implikovala nezáměr na výstupech práce, na její sociální užitečnosti a koncentrovala pozornost na výdělek a pohodlné přečkávání pracovní doby. To vše jsou kontradiktorní znaky k uvedeným tradičním rysům ženské práce, které negují její specifický smysl a přednosti. Nezáměr o objekt práce se pak obzvláště nepatřičně projevuje ve zdravotnictví a školství. Výsledky empirických výzkumů z 80. let ukazují prakticky standardní, i když ne příliš výrazný minusový posun u žen ve srovnání s muži v hodnocení důležitosti toho, zda člověk vykonává zajímavou a společensky užitečnou práci. Ještě větší rozdíl mezi muži a ženami je v setrvání u práce, pro kterou člověk získal vzdělání, kvalifikaci. Jestliže 25 % zaměstnaných žen (a 13 % mužů) nikdy nepracovalo v oboru, který vystudovalo, a dalších 30 % tento obor po čase opustilo [Mikrocensus 1984], pak to buď potvrzuje nezáměr žen na práci jako takové nebo to ukazuje nevhodné zapojení žen do tradičního "mužského" vzdělávacího systému. Je otázka, zda by se vzdělávání žen nemělo více zaměřit na ty dovednosti a hodnoty, ke kterým tradičně inklinují a které jsou společensky velmi dobře využitelné. Bylo by samozřejmě třeba překonat degradaci těchto hodnot, která je jedním z výsledků deformované aplikace ideje zrovnoprávnění žen s muži.

Součástí image ženské práce je ještě jeden rys odvozený od vrozené mentality ženy: nedostatek herních prvků. Jestliže hru charakterizujeme odpoutáním se od výsledků, respektive od užitečných výsledků činnosti, či soustředěním se na metodu (což je ovšem poněkud zúžené chápání), pak to lze asi připustit. Jestliže ale vezmeme v úvahu hlavně takové prvky hry, jako je zaujetí, identifikace s prováděnou činností, potěšení z ní a naopak zacílení na optimální výsledek, pak typická ženská práce hraní umožňuje. Většinou ovšem neobsahuje důležitý prvek hry, a to akceptaci rizika a pocit vzrušení, který je s ním spojen. V zásadě to odporuje roli ženy jako ochránkyně hodnot. Netřeba ovšem říkat, že zmíněné eventuální herní prvky ženské práce téměř vymizely z její průmyslové varianty, zatímco mužům přinesla technika (speciálně computerizace) řadu nových možností pojímat práci jako hru. Možné ovšem je, že si to ženy nahrazují zájmem o "komunikační hry". Svědčilo by pro to např. jejich vysoké ocenění "pobytu v dobrém pracovním kolektivu" (zhruba dvě třetiny našich žen přisuzují této hodnotě nejvyšší ocenění - viz [Mikrocensus 1984]), i když tato hodnota je většinou vysvětlována jako kompenzace dlouhého historického období uzavřenosti ženy v domácnosti nebo naopak jako v rodinném životě vyvinutá tendence přikládat velkou váhu komunikačním vazbám s bezprostředním okolím. V každém případě jde o přetrvávající výraznou úlohu lidského prostředí v práci ženy, na kterou by se nemělo zapomínat. "Komunikační hry" zahrnují i specifický druh rizika a možná tak nahrazují jeho nepřítomnost v ženských zaměstnáních s výjimkou těch, které jsou na komunikaci přímo postaveny. Zvláštní místo v této souvislosti zaujímají profese spojené s "módou", které mimo jiné spekulují s rizikem "výzvy a odpovědi".

Tradičním rysem ženské práce je menší svázanost s peněžním typem odměny, respektive její větší svázanost se sociální, morální satisfakcí. Projevilo se

to ovšem teprve v souvislosti s rozvojem peněžní směny a zvýraznilo se to s růstem významu peněžní mzdy pro život lidí. Uvádí se to také jako jeden ze zdrojů hodnotové degradace domácí práce ženy. Není finančně odměňována a společnost považuje za zbytečné ji vůbec peněžně vyjadřovat. Přitom její objem i v současnosti je prakticky stejný jako objem veškeré ostatní práce. Je pravděpodobné, že dominantní postavení mužů v domácnosti bylo silně posíleno jejich finančním zajišťováním rodiny. Některé první feministky chápaly ženu jako zaměstnankyni muže v jeho domácnosti, která pracuje za jídlo a ošacení. Nezávislost ženy na muži je dodnes chápána jako disponování s vlastními penězi či majetkem. Otázka, zda vzhledem k charakteru ženské práce je finanční odměna zcela adekvátním a postačujícím způsobem jejího hodnocení, je v nám dobře známé praxi řešena mzdovým podhodnocením práce ženy v zaměstnání při současném předpokladu bezplatného vykonávání domácích prací. Přitom je prokázáno, že žena v zaměstnání neodvádí méně práce než muž, ani práci nižší kvality [Čermáková, Hradecká, Navarová 1991]. Je to opět příklad deformovaného prosazování původního kulturního vzoru a retardační faktor transformace ženské role. Není ovšem naděje, že u nás v blízké době bude žena zbavena své nevýhody i výhody levné pracovní síly. Sociální spravedlnost není imanentním znakem tržní ekonomiky. Je ideologickou intervencí do jejích principů a mechanismů, k níž dnes (zatím) chybí společenská motivace.

Analýzou skladby "ženských povolání", respektive povolání, ve kterých se nejčastěji nebo výhradně vyskytují ženy, lze dospět k několika typickým skupinám, které se neobyčejně výrazně vztahují k jejich tradiční roli, k historií stvrzené specifikaci této role:

1. Péče o děti, která má formu opatrování, výchovy i výuky a je zobecnělou rolí matky (vykonávají ji chůvy, dětské sestry, vychovatelky, učitelky atd.).
2. Osobní služby, které navazují na běžnou péči o členy rodiny a promítají se do silné participace žen v potravinářském průmyslu, v profesích jako je služka, komorná, prodavačka, kuchařka, kadeřnice, pedikérka, servírka atd.
3. Péče o nemocné, která je intenzifikací osobních služeb, byla posílena zdůrazněním charitativní role ženy v křesťanském náboženství a promítá se do téměř výhradního vykonávání profese ošetrovatelky či zdravotní sestry ženami a do stále stoupajícího zastoupení žen v profesi lékaře.
4. Úklid, drobná údržba spotřebních předmětů a organizace těchto drobných aktivit navazující na běžné domácí práce a roli hospodyně, což je ale spojeno s hlubším smyslem: udržování pořádku a vytváření harmonie předmětů a lidí, vnášení organizace a řádu do malé lidské komunity (tyto činnosti a toto poslání se rozpadly do profese uklízečky, pracovnice v prádelnách, čistírnách, správkárnách oděvů apod., ale promítají se i do profese ředitelky, hospodářky apod.).
5. Sociální práce, která je vlastně analogií péče o nemocné a zároveň její prolongací do roviny veřejných služeb a má obecně vyrovnávací, harmonizující účinky. Patří sem péče o sociálně deviantní případy a o sociálně handicapované jedince a skupiny, zejména staré lidi (profese sociálních pracovníků, kurátorek, pečovatelek atd.).

6. Specifické relaxační a estetické služby navazující jak na harmonizující sociální roli ženy, tak na její erotický image a symbolizaci krásy (různé profese od prodavaček a aranžérek květin, přes některá umělecká povolání jako jsou zpěvačky, baletky a další, po manekýnky, hostesky, striptérky i prostitutky).
7. Výroba předmětů k osobnímu užívání, zejména oděvů, která se odtrhla a osamostatnila od běžné osobní služby prováděné původně pro členy domácnosti a propojila se s rolí zkrášlovací, estetizační (přadleny, švadleny, vyšivačky, modistky, módní návrhářky atd. včetně továrních profesí podobného typu).
8. Péče o zvířata a rostliny, která je jednak rudimentem původního specifika sepětí ženy s přírodou přiléhající k jejímu příbytku a zároveň její pozdější vazby na domácí hospodářství s domestikovanými zvířaty a zeleninovou a ovocnou zahradou (dnes jde o práci v kravínech, drůbežárnách, zahradnictvích, na poli).
9. Pomocné činnosti doplňující a kompletující mužskou práci, které se zřejmě vyvinuly z výpomoci při zpracování ulovených zvířat a při pozdějších náročnějších zemědělských pracech muže a kompenzují na jedné straně menší způsobilost muže dovádět některé činnosti do konkrétních konců a věnovat se detailům, na druhé straně jsou sociální demonstrací komplementarity mužské a ženské role na poli práce a také demonstrací patriarchální organizace práce, kterou muž řídí (patří sem řada pomocných prací nevyvinutých v samostatné profesi, ale i různá administrativní povolání, speciálně pak profese sekretárek a písárek).

V rámci deformovaně pojaté transformace ženské práce k ní ve sféře zaměstnání přibýly všechny fyzicky méně náročné práce. Ve vyspělých západních zemích se ženy uplatňují zejména ve výroбах s požadavky na přesné provedení detailních úkonů, které ale mají krátký cyklus a nepravidelný rytmus, preferenčně jsou přijímány na pracovní místa v čistém prostředí blízkém domácímu a nacházejícím se blízko domova apod. Je to pravděpodobně jedna z cest citlivější transformace ženské práce, vedle přizpůsobování pracovního režimu žen jejich životnímu modu a cyklu a vedle propojování jejich profese s prací nebo pobytem v domácnosti.

Za zmínku ještě stojí, že někteří autoři vyzdvihují fakt zástupné role ženy v typicky mužských povoláních ve chvílích sociální nouze, zejména v období válek. Getruda von le Fort [1969] hovoří o dějinné zkušenosti, že "žena zaskočí vždycky tehdy, je-li toho třeba, ... selže-li mužské následnictví, zastupuje dědičnou posloupnost dcera ..." atd. Ale: "Samostatné vystoupení ženy na kulturním poli je vždycky jakýmsi znamením." Tato role ženy bývá spojována s jejím charitativním posláním v širším slova smyslu. Žena je spojována spíše s "trváním" než se "změnou", a to ve smyslu uchování a stabilizace individuální i společenské existence lidí. Při akceptování této teorie se ovšem nabízí hypotéza, že emancipační proces probíhající již dvě stě let není než dočasným nouzovým suplováním mužů ženami na některých pracovních polích a že ženská emancipace je "historickým znamením".

Vrátíme-li se z mystizující roviny uvažování Gertrudy von le Fort do střízlivé "modernistické" polohy, přikloníme se spíše k tomu, že vytvoření nového kulturního modelu ženské práce je zřejmě velmi dlouhodobý proces a zahrnuje někdy nevyzpytatelné proměny image ženy a její role. Západní feministky si stěžují

na to, že dodnes převládá image "ženy - hospodyně" a "ženy - sexuálního symbolu" (s obrazem "ženy - matky" nikdo nepolemizuje). Obraz ženy hospodyně je zřejmě velmi inertní i proto, že se pociťuje jako shrnutí, miniaturní zkratka řady dnešních ženských profesí. Ten druhý obraz se zapojuje do sféry práce poměrně málo, pro muže naopak symbolizuje ne-práci, je příjemný a zřejmě také stabilní. Ne vždy však naplňování tohoto image je i pro ženu příjemné a zábavné. Uvedený názor Ortegy y Gasset, že práci vymyslela žena, lze parafrázovat také tak, že její větší část také vykonává.

Je otázka ženské práce "value free"?

Poslední výrok by bylo možno považovat za příznak toho, že úvahy o ženské práci i samo nastolení této otázky a "ženské otázky" vůbec nebývají prosty zaujetí. Jak bylo řečeno, intervenuje zde ženský self-image nebo naopak mužský obraz ženy, nebo konečně více nebo méně křečovitá snaha akceptovat postoj druhého pohlaví.

Takzvaná mužská optika, kterou nelze připisovat všem mužům ani pouze mužům, spočívá buď v preferenci ryze ekonomického hlediska (ženy jsou rezervní, levnou, nestálou pracovní silou atd.) nebo v požadavku zachování tradiční dělby práce mezi pohlavími, posílení tradiční ženské role a mužské dominance v pracovní i společenské sféře, což je samozřejmě spojeno s vizí návratu žen do domácnosti. Za další "mužský" postoj lze považovat situační akceptování "rovnoprávnosti" či specifík ženské práce, umožňující mužům zbavit se nepříjemných, neefektivních činností, nedodržovat tradiční konvence v rovině společenského chování apod. Jakoby odvrácenou stranou tohoto postoje je mužská "slabost vůči ženám", která ovšem bývá jen potvrzením potřeby mužské dominance.

Takzvaná ženská optika se štěpí na dva zásadní postoje: První zdůrazňuje shodu mezi oběma pohlavími v pracovních dispozicích i výsledcích a vyžaduje pro ně stejná práva a povinnosti. Je to původní emancipační postoj spojený s mnoha vlnami feministického hnutí. Druhý, novější postoj vychází naopak z rozdílu mezi dispozicemi mužů a žen a požaduje pro ženy specifické podmínky a režim práce, ale ocenění (pracovní i společenské) stejné jako má mužská práce, případně větší. Dominantní postavení mužů v rámci patriarchální formy organizace společnosti (která je prvořadým předmětem zájmu novějších feministických teorií) se údajně projevuje mimo jiné ignorací ženské otázky. Fakt, že se sociologie specifickými problémy ženské práce a vůbec žen až do poloviny tohoto století téměř nezabývala, vysvětlují feministky tím, že tento obor ovládali muži. Potvrzuje to jedna z mála výjimek, Harrieta Martineau, která už v letech 1830-1840 sociologicky studovala ekonomické postavení a sociální práva amerických žen a zároveň za tato práva bojovala.

Problém ženské optiky do jisté míry vysvětluje jedna z prvních moderních sociologických studií pracovního a společenského postavení ženy od H. M. Hackerové, která v roce 1951 připodobňuje nadpoloviční většinu lidstva k etnické minoritě, která na jedné straně napodobuje chování majority (snaží se například převzít její vzory pracovního zařazení a chování), na druhé straně se staví do obranného postavení, chce si uchovat vlastní identitu [Hacker 1951]. V 70. letech se objevila hypotéza o specifické ženské kultuře, respektive

subkultuře, rozpracovaná z pozic sociální antropologie, sociologie a sociální historie (Barbara Burris v "Radical Feminism" v r. 1971, Shirley Ardener v "Women and Space" v r. 1981, Ann Ferguson a Nancy Folbre v pracích z r. 1981 a později a další - srovnej [Humm 1989]). Z tohoto konceptu lze odvodit jak oprávněnost "ženské optiky", tak svébytné rysy ženské práce, specifickou kulturu této práce a relativní nezávislost na světě "mužské práce". V extrémnějších polohách připomíná pojem ženské kultury separatistický či centristický sen některých feministek ze začátku 19. století navazující na matriarchální kulturní utopii⁴. Úhel ženského pohledu může být dán i představou o sociální stratifikaci společnosti podle pohlaví se samozřejmým předpokladem, že ženy představují "nižší vrstvu" či třídu, kastu (rozvíjí rovněž Helen Hackerová, později R. Morganová a další - viz [Hacker 1951], [Humm 1989]), charakterizovanou mimo jiné převahou méně kvalifikované a nízko finančně hodnocené práce a vykořisťovanou vyšší, nadřazenou vrstvou mužů. Toto schéma je trochu analogií marxistické vize diferenciaci společnosti, ale v zásadě stojí proti této doktríně, protože marxismus nepřikládá pohlavní diferenciaci sociálně stratifikační váhu, naopak zdůrazňuje, že ženy a muži téže společenské vrstvy jsou si daleko blíží než ženy různých společenských vrstev navzájem. Představitelky "socialistického feminismu" uvažují o křížení obou diferenciací, vycházejíce často jak z teorie historického materialismu, tak z psychoanalýzy ([Reed 1970], [Mitchel 1984] a j.). Pokud zdůrazňujeme pouze materiální situaci žen a také pokud ji posuzujeme (jak je to stále zvykem) ze statistik rodin vedených podle zaměstnání přednosty domácnosti, což je u úplných rodin muž, pak se nám postavení ženy opravdu ztrácí v jiných "stratifikačních" řezech. Lze poznamenat, že marxismus v teorii i v praxi "reálného socialismu" přes všechny proklamace o rovnoprávnosti žen reprezentuje tzv. mužskou optiku. Na druhé straně feministické teorie obsahují řadu zajímavých, nových pohledů, jejichž přínos z hlediska sociální antropologie i sociologie je nesporný nehlédě na příměs "ženské optiky".

Metodologická poznámka místo závěrečné diskuse

Zmínka o statistickém způsobu sledování postavení žen svědčí o tom, že pro sociologii zkoumání problémů souvisejících se ženami, jejich prací, rolí, společenskou pozicí a jejich podílem na utváření a přetváření lidské kultury je otázkou "nehodnotícího přístupu" nejen ve smyslu střizlivé interpretace reálných fakt, ale i ve smyslu adekvátního výběru metod zkoumání. Chceme-li být důslední, můžeme opravdu začít od způsobu i samého faktu položení otázky. Provádíme tím totiž úvodní selekci, preferenci problémů. A ta nikdy není "value free". Lze namítnout, že zde existuje tlak reálných problémů a že sociologie se řídí "sociální poptávkou". Tento argument není zcela přesný, vezmeme-li v úvahu nároky na "predikční citlivost" sociologie. Sociologický přístup by měl být trochu nadčasový

⁴) Pojetí i poslání "ženské kultury" jsou vysvětlována více způsoby, například ženská kultura je považována za doménu pacifismu a ekonomického holismu, za harmonické alter-ego oficiální společnosti, ale i za svět lesbické lásky. V literatuře se pod tímto pojmem skrývá image ženského těla, ženského myšlení, jazyka, psychiky.

a hodně "nad věcí". Budoucnost snad lépe posoudí, zda ta či ona otázka byla zvolena a položena správně, ale čím se řídit v přítomnosti?

Požadavek adekvátní volby metod pro hledání odpovědí na tak či onak položenou otázku je neméně složitý. Metoda rovněž vede k jistým obsahovým preferencím i zkreslením, i když nemusí jít o úmyslné zdůrazňování a vypouštění problémů, ale prostě o použití rutinního postupu implikujícího myšlenkové zkratky nebo naopak detailizace. Za "objektivní" se běžně považují techniky statistického a polostatistického charakteru, od plošného výběru nejpřístupnějších nebo obvykle sledovaných "jednotek" počínaje, po výpočet nejrůznějších standardně používaných srovnávacích koeficientů, rozložení apod., jejichž přesný smysl a vazba na problém se ve složitých převodních operacích často ztrácí. Kromě toho je zjevné, že tímto kvazistatistickým způsobem se snímá v redukované podobě povrch jevů, zatímco "hloubky" zůstávají utajeny. Je třeba říci, že sociologii by nemělo jít o psychické hlubiny respondentů, jak se to někdy interpretuje, ale o sociokulturní vazby a souvislosti. Nabízí se ovšem etnometodologický přístup, který řada feministických socioložek silně preferuje a který v podstatě kalkuluje se vciťováním se do problému. Má své přednosti, ale není rovněž "ideální". Místo horizontální selekce provádí selekci vertikální, bývá ideologicky podbarven a silně subjektivně vyladěn. Hledání "střední cesty" často končí buď přidáním několika "postojových" otázek k těm "objektivním" při zachování necitlivých nástrojů měření nebo připuštění necitlivých zásahů ze strany výzkumníka či dokonce tazatele do systému sběru dat. Jen velmi málo sociologů stojí za to zabývat se empirickým modelováním situací a jejich převodem např. do projektivních otázek, testů apod. Rutinní způsob sběru dat často ničí velmi nosná témata.

Je zde ovšem jedna zásadní otázka: Jaká jsou vlastně očekávání vůči sociologii? Snímání veřejného mínění nebo mapování problémů? Pokládání aktuálních či "věčných" otázek, respektive testování hypotéz, predikce, nebo (jen) porozumění "sociálnímu", případně inspirace pro sociální chování? Historií sociologie procházejí všechny tyto a jistě i další inklinace. Předznamenávají školy, směry, individuální přístupy. Jejich varieta se stále obohacuje - o jemnější polohy téhož. Otevřenost a seriózní přístup s potlačením "módních" tlaků je zatím asi maximem, které lze žádat jak od studia ženské práce a ženské otázky vůbec, tak od československých sociologů. Každý by si měl vybrat vlastní způsob, jak být "value free".

Literatura

- Bowles, G., R. Duelly Klein (eds.). 1983. *Theories of Women's Studies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Čermáková, M., I. Hradecká, H. Navarová. 1991. *K postavení žen v československé společnosti* (interní edice). Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M., H. Navarová. 1991. "Ženy a transformační procesy československé společnosti." *Sociologický časopis* 27: 205-215.
- Foucault, M. 1987. *Slová a věci*. Bratislava: Pravda.
- Guilbert, M. 1966. *Les fonctions des femmes dans l'industrie*. Paris: Mouton & Co.
- Gurevič, A. J. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.

- Hacker, H. M. 1951. "Women as a minority group." *Social Forces* 30.
- Humm, M. 1989. *The Dictionary of Feminist Theory*. New York, London: Harvester Wheatsheat.
- Jeneway, E. 1971. *Man's World, Woman's Place: A Study in Social Mythology*. New York: Dell.
- Miková, Z. 1991. "Náklady na děti: hledisko času." *Sociologický časopis* 27: 158-171.
- Mikrocensus 1984. *Data z výzkumu společenského vědomí*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Millman, M., R. M. Kanter (eds.). 1975. *Another Voice: Feminist Perspectives on Social Life and Social Science*. New York: Anchor Press.
- Mitchel, J. 1984. *Women: The Longest Revolution*. London: Virago.
- Olsen, T. 1978. *Silences*. New York: Delacorte Press.
- Patai, R. (ed.). 1967. *Women in the Modern World*. New York: Collier - MacMillan, The Free Press.
- Pospiszyl, K. 1978. *Psychologia kobiety*. Warszawa.
- Reed, E. 1975. *Women's Evolution: From Matriarchal Clan to Patriarchal Family*. New York: Pathfinder.
- Sokolowska, M. (ed.). 1966. *Kobieta współczesna*. Warszawa: Książka i wiedza.
- Von le Fort, G. 1971. *Věčná žena*. Praha: Vyšehrad.

Summary

In the process of general increase of women's employment a great part is played not only by the tension between coping with the "two roles" of women (at home and at work) and the re-evaluation of housework division in the family but also by the tension resulting from transformation of women's work from housework to "industrial" or "public" work. If we look back in history and evaluate various approaches to combining the role, work and social status of women and to evaluating work generally, we can find some culturally and historically established constant elements of women's work and its image influenced by number of other factors. The constants of women's work are connected with their value-orientation, dependance on the environment, on particular results of particular people, with the pace of life of women and a family and with a different way of evaluating work in comparison with that of man. Closely connected with this is women's orientation at short-term prospects, their concentration on details, their bent to "protect values", connected with a lesser predisposition to take risk and less vigour.

The facts that specific features of women's work were not respected and the process of its transformation was not controlled were only made more obvious by the rapid increase of women's employment in Czechoslovakia. The current trend-return to the traditional division of work, which is a response to the development up to the present and which is likely to be strengthened by the unemployment factor, will probably make the problems deeper and more complicated because it is contrary to the world trend.